

Всесвітнє наукове ноосферно-онтологічне товариство
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
Асоціація російськомовних вчених штату Масачусетс, м. Бостон, США
Асоціація «Духовно-інтелектуальний вибір»
Харківський громадський фонд розвитку вищої освіти «ІНТЕЛЕКТ»

ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ МОЛОДІ В ХХІ СТОЛІТТІ

*Міжнародна колективна монографія
за загальною редакцією проф. В. П. Бабича, проф. Л. С. Рибалко*

ДУХОВНО-ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ МОЛОДЕЖИ В ХХІ СТОЛЕТИИ

*Международная коллективная монография
под общей редакцией проф. В. П. Бабича, проф. Л. С. Рыбалко*

SPIRITUAL AND INTELLECTUAL UPBRINGING AND TEACHING YOUTH IN THE XXI CENTURY

*International Collective Monograph
edited by prof. V. P. Babich, prof. L. S. Rybalko*

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Всесвітнього наукового ноосферно-онтологічного товариства, м. Харків
(протокол № 4/1 від 3.11.2019 р.)*

Рецензенти:

- С. Т. Золотухіна** — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;
- О. М. Кікінежді** — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;
- М. С. Гончаренко** — доктор біологічних наук, професор, професор кафедри валеології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Д 85 **Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті** : міжнародна колективна монографія / за заг. ред. проф. В. П. Баби́ча, проф. Л. С. Рибалко. Харків: Вид. ВННОТ, 2019. 470 с.

У монографії розглянуто філософсько-онтологічні та концептуально-методологічні засади духовно-інтелектуального виховання і навчання молоді в XXI столітті. Представлено матеріали до проекту Концепції духовно-інтелектуального виховання і навчання молоді «ДИВО-21» Всесвітнього наукового ноосферно-онтологічного товариства.

Висвітлено питання духовно-інтелектуального виховання і навчання молоді в історичному, педагогічному, психологічному аспектах. Акцентовано на практичній значущості розвитку духовно-інтелектуального потенціалу суб'єктів освітнього процесу.

Розраховано на науковців, педагогів, здобувачів вищої освіти, методистів, управлінців, громадську спільноту, батьків.

Д 85 **Духовно-интеллектуальное воспитание и обучение молодежи в XXI веке**: международная коллективная монография / Под общ. ред. проф. В. П. Баби́ча, проф. Л. С. Рыбалко. Харьков: Изд. ВННОО, 2019. 470 с.

В монографии рассмотрены философско-онтологические и концептуально-методологические основы духовно-интеллектуального воспитания и обучения молодежи в XXI веке. Представлены материалы к проекту Концепции духовно-интеллектуального воспитания и обучения молодежи «ДИВО-21» Всемирного научного ноосферно-онтологического общества.

Освещены вопросы духовно-интеллектуального воспитания и обучения молодежи в историческом, педагогическом, психологическом аспектах. Акцентировано на практической значимости развития духовно-интеллектуального потенциала субъектов образовательного процесса.

Рассчитано на научных работников, педагогов, соискателей высшего образования, методистов, управленцев, общественное сообщество, родителей.

Spiritual-intellectual upbringing and teaching of youth in the 21st century: an international collective monograph / by head. ed. prof. V. P. Babich, prof. L. S. Rybalko. Kharkov: View. WSNOS, 2019. 470 p.

The monograph deals with the philosophical-ontological and conceptual-methodological foundations of spiritual and intellectual upbringing and teaching of youth in the 21st century. The materials for the draft Concept of Spiritual-Intellectual Upbringing and Teaching of Youth «DIVO-21» of the World Scientific Noosphere-Ontological Society are presented.

The issues of spiritual and intellectual upbringing and teaching of youth in historical, pedagogical and psychological aspects are covered. The practical importance of developing the spiritual and intellectual potential of the subjects of the educational process is emphasized.

It is designed for scientists, educators, higher education graduates, methodologists, managers, the community, parents.

ЗМІСТ

Склад редакційної колегії	6
Передмова В. П. Бабича	7
Вступ	9
Розділ I. КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДУХОВНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ МОЛОДІ В XXI СТОЛІТТІ	11
Научно-Онтологические основы Духовно-интеллектуального воспитания и образования человека новой эпохи «ДИВО-21». <i>В. П. Бабич</i>	11
«ДИВО-21»: концептуальные основания преодоления современного античеловечного глобального кризиса. <i>Г. В. Задорожний</i>	17
Концептуально-методологические основания системы духовно-интеллектуального воспитания и обучения. <i>М. И. Зобов</i>	26
Проект Концепції системи освіти «ДИВО-21». <i>А. Н. Хвостиченко, Л. Г. Трусей, А. Д. Сердюк</i>	39
Освіта – кому і навіщо? <i>Л. М. Трусей, А. О. Мироненко</i>	49
Суспільство знань: спокуси оновлення і пастки утопічної свідомості. <i>М. Д. Култаєва</i>	55
Переорієнтація суспільної свідомості з боротьби на єдність. <i>С. М. Олексюк</i>	63
Шахові моделі стосунків у суспільстві та їх вплив на формування світогляду індивіда. <i>О. С. Синьов</i>	64
Przegląd polskiej filozofii realistycznej XX wieku i jej związek z edukacją. / The review of Polish realistic philosophy in the 20 th century and its connection with education. <i>M. Krasnodebski</i>	67
Духовна еволюція людини як напрям збереження і розвитку людства. <i>Ю. Д. Бойчук, М. С. Гончаренко</i>	82
Духовність як інтенція особистісного буття. <i>Н. В. Шелкова</i>	92
Антропософський підхід до навчання та виховання особистості. <i>В. І. Лозова, О. М. Іонова</i>	97
Валеологічні основи духовного розвитку особистості. <i>Ю. Д. Бойчук, Н. В. Науменко</i>	101
Духовно-інтелектуальне навчання та виховання як природне право кожної людини. <i>Л. П. Яненко</i>	107
Духовно-інтелектуальне навчання та виховання в Україні та в світі. <i>Я. Волкова</i>	112
Засади духовного та інтелектуального виховання молоді. <i>С. М. Грудницька</i>	115
Наука та освіта в контексті сучасних вимог. <i>Л. Г. Трусей</i>	122
Вчинковий потенціал підростаючої особистості як предмет наукового аналізу. <i>Я. Кальба</i>	131
Образ учителя як духовно-інтелектуального наставника молоді з позиції акмеологічного підходу. <i>Л. С. Рибалко, С. Т. Золотухіна, Р. С. Черновол-Ткаченко</i>	135
Формування особистості: аналогі в історії, актуальні підходи, практична реалізація, теорія свідомості. Авторська концепція. <i>М. Ю. Міаніс</i>	139
Діалогізація в культурно-освітньому просторі особистості: європейський вимір. <i>Н. В. Авдимириць</i>	148
Проект «Реформування освіти» / «Освіта майбутнього». <i>М. Ю. Міаніс</i>	151
Інноваційна складова сучасної освіти. <i>Г. С. Криворотько, Ж. Ю. Кузьміна</i>	157
Сучасні проекти освітнього ландшафту: від експансії маски – до дихання живого. <i>Л. А. Кондрацька</i>	160
Принципові особливості навчання та виховання в XXI столітті. <i>Л. І. Ліщитович</i>	164
Ціннісний підхід до навчання й виховання як основа гуманістичної парадигми в освіті. <i>Г. Жирська</i>	170
Елітизм і рівність освіти обдарованої молоді як гуманітарна проблема XXI століття. <i>Я. Василькевич</i>	174
Філософія в школі: трилогія ума. <i>Ю. А. Ротенфельд</i>	179
Нова освітня парадигма як чинник розвитку вищої школи. <i>В. І. Мудрик, О. М. Школа, Чжу Фен</i>	188
Можливості ноосферної освіти вже сьогодні. <i>П. М. Таланчук, Л. І. Ліщитович</i>	193
Физическая абстракция «свободная энергия» в теории и практике индивидуальной и социальной культуры здоровья. <i>Г. Л. Апанасенко, М. С. Гончаренко, С. Д. Прасол</i>	199

168. Swieżawski S., *Święty Tomasz na nowo odczytany*, Poznań 1995.
169. Swieżawski S., *Zagadnienie historii filozofii*, Warszawa 2005.
170. Szudra — Barszcz A., *Elementy pedeutologii scholastycznej czyli o Tomasza z Akwinu rozumieniu nauczyciela i nauczania*, Lublin 2011.
171. *Tomizm polski. Słownik filozofów*, t. 1-3, red. B. Listkowska, A. Andrzejuk, Warszawa-Radzymin 2013-2015.
172. *W kręgu integralnego wychowania*, red. M. L. Opiela, K. Braun, Lublin 2017.
173. Wąjs K., *Psychologia*, t. 1-4, Lwów 1905.
174. Wąsik W., *Arystoteles w Polsce*, „Collectanea Theologica” 23 (1952) 3-4, s. 275-317.
175. Wojcieszek K. A., *Na początku była rozpacz. Antropologiczne podstawy profilaktyki*, Kraków 2005.
176. Wojtyła K., *Elementarz etyczny*, Wrocław 1982.
177. Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 1986.
178. Wojtyła K., *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, wyd. 3, Lublin 2000.
179. *Wolność we współczesnej kulturze. Materiały V Światowego Kongresu Filozofii Chrześcijańskiej. KUL — Lublin, 20-25 sierpnia 1996*, Lublin 1997.
180. Woroniecki J., *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 1-2, cz. I/II, Lublin 1999.
181. Woroniecki J., *Wychowanie człowieka. Pisma wybrane*, wybór W. K. Szymański; oprac. J. Kołataj, Kraków 1961.
182. *Wychowanie integralne w edukacji katolickiej. Idee-twórcy-instytucje*, red. s. M. Loyola Opiela, E. Świdka, M. Łobacz, Lublin 2015.
183. *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*, red. F. Adamski, Kraków 1999.
184. *Wychowanie personalistyczne. Wybór tekstów*, red. F. Adamski, Kraków 2005.
185. *Zadania współczesnej metafizyki*, t. 1-20, red. A. Maryniaczyk [seria wydawnicza], Lublin 1999-2018.
186. *Zagadnienie godności człowieka*, red. J. Czerkawski, Lublin 1994.
187. Zalewski D., *Decyduj i walcz*, Lublin 2014.
188. Zalewski D., *Nieposłuszne dzieci, posłuszni rodzice*, Lublin 2015.
189. Zalewski D., *Wychować człowieka szlachetnego*, Lublin 2003.
190. Zdybicka Z., *Partycypacja bytu*, Lublin 2017.
191. Zembrzusi M., *Od zmysłu wspólnego do pamięci i przypomnienia*, Warszawa 2015.
192. Ziemięcka E., *Myśl o wychowaniu kobiet*, Warszawa 1843.
193. Ziemięcka E., *Zarys filozofii katolickiej w czterech poglądach zawarte*, Warszawa 1857.

ДУХОВНА ЕВОЛЮЦІЯ ЛЮДИНИ ЯК НАПРЯМ ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Ю. Д. Бойчук

д. пед. н., професор, проректор з наукової роботи
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

М. С. Гончаренко

д. б. н., професор, професор кафедри «Валеології» філософського факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У відповідності до духовних і філософських учень шлях розвитку людини включає підйом і сходження від людини духовної до людини божественної. Це шлях пізнання себе.

Цей шлях духовного зростання містить в собі три етапи: очищення, осяяння і вдосконалення.

Перший етап духовної еволюції людини — це очищення його душевної природи. Очищення має багато типів і ступенів: фізичне, моральне, ментальна чистота. Моральна і ментальна чистота є складовими душевної чистоти.

Процес очищення — це усвідомлене прагнення подолати свій егоїзм, свої моральні недоліки, виробляти в собі прагнення жити і працювати заради інших.

Це безперервна праця над власним вдосконаленням, над умінням контролювати свої емоції, почуття, думки, усвідомлено культивувати в собі вищі почуття і прагнення. Згідно з вищими законами, жодна людина не може долучитися до вищих знань, якщо вона не пройшла перед цим випробувань, які підтвердили б її моральну готовність до подальшого навчання і оволодіння новими таїнствами.

Другий етап духовної еволюції — це осяяння людини. Осяяння відбувається з людиною тільки в тому разі, якщо людина має вище духовне «Я», розвинене до такого рівня, коли вона стає здатною вступати в енергоінформаційну взаємодію з духовними джерелами, що приводять до розкриття інтуїції, тобто внутрішнього духовного бачення. Вище духовне «Я», згідно з теософією, має у своєму складі вищу волю (Атма), вищу любов (Будха), вищий розум (Манас). Кожна людина проходить свій власний шлях одухотворення.

Таким чином, духовний світ самоєволюції кожної людини є інтуїтивно-особистісним, який відбувається в напрямку від пізнання себе до пізнання Бога в собі.

Фактично, другий етап — це робота над своїм духовно фізичним самовдосконаленням.

Третій етап — етап самореалізації та самокорекції, спрямованої на формування позитивних якостей (конструювання думок, вищих почуттів виховання доброї волі). Необхідно змінити не тільки зовнішній образ життя людини, а й весь внутрішній напрям думок, почуттів для морального оздоровлення своєї психіки.

Четвертий етап — це робота зі своїм вищим духовним «Я» в напрямку виходу за межі свого власного «Я» і з'єднання з Творцем.

Це самостійний і чисто індивідуальний шлях творчого співробітництва і взаємодії з релігійною, філософською та ін. відповідною літературою, духовним учителем.

Таким чином, прагнучи змінити на краще світ, кожна людина має починати з себе, тому що, вдосконалюючись, змінюючи особистість, ми змінюємо таким чином і навколишній світ, і саму планету.

Цю ідею взаємозумовленості і взаємозалежності, вдосконалення суспільства від духовного самовдосконалення кожної окремої особистості знаходимо у багатьох мислителів, філософів. Про цей феномен писали Платон, Г. С. Сковорода, Шрі Ауробіндо, М. і О. Реріхи, В. Аксьонов і багато інших, саме вони відзначали, що змінити колективну свідомість можна лише за умови вдосконалення індивідуальної свідомості кожної окремої людини.

Аналіз літератури з проблем шляхів розвитку духовності, представлений у роботі Т. Тюріної, дозволяє дати наступні рекомендації:

- виховання з раннього дитинства у сім'ї та школі внутрішньої потреби у самопізнанні та самовдосконаленні, творчій роботі, гармонізації навколишнього середовища — жити і працювати заради інших;
- систематична безперервна робота над самопізнанням і самовдосконаленням своєї фізичної, психічної і духовної природи;
- усвідомлене очищення своєї психіки від негативних психологічних проявів: егоїзму, самоті;
- формування високих почуттів: конструктивного мислення, доброї волі, творчої інтуїції;
- усвідомлене культивування таких кращих душевних якостей, як любов, милосердя, співчуття нужденним, почуття емпатії.

Усе вищевикладене є серйозним теоретичним і практичним обґрунтуванням необхідності включення питань виховання духовності в освітній процес на всіх стадіях його функціонування. Цим питанням присвячені праці Шевченко Г. П., Поміткіна Е. А., Савчина М. В., Бойчука Ю. Д., Гончаренко М. С., Тюріної Т. Г. та інших українських учених.

Кожна людина має усвідомлювати високу відповідальність за свої думки, слова, вчинки.

Таким чином, виховання розуму, як однієї зі складових душевного розвитку людини, включає:

- 1) усвідомлений самоконтроль, самоаналіз і самокорекцію власного мислення з метою очищення його від негативних, руйнівних, нігілістичних, деструктивних думок;
- 2) культивування позитивного, конструктивного мислення;
- 3) формування волі — свідомої саморегуляції людиною своєї поведінки і діяльності, що регулюється функцією мозку;
- 4) воля виконує дві взаємопов'язані функції — активації і гальмування, залежно від мети. На вищих рівнях прояву воля передбачає духовні цілі, переконання та ідеали. На шляху духовного самовдосконалення людина має навчитися долати перешкоди не тільки зовнішні, але, перш за все, внутрішні, контролювати власні схильності, почуття, думки, вчинки.

Серед сучасних педагогічних технологій, що сприяють гармонійному розвитку духовної, психічної та фізичної складових здоров'я, провідне місце посідає метод підвищення культури мислення. Аналіз різних технологій з формування культури мислення в ході навчально-виховного процесу є завершальною частиною цього розділу. Особлива увага приділяється позитивному мисленню як провідній технології духовного оздоровлення.

У процесі дослідження здоров'я індивіда необхідно керуватися новими уявленнями про структурну організацію людини з позицій холістичного підходу, тобто розвивати розуміння механізмів функціонування і взаємодії свідомості, душі та тіла як цілісної системи, вивчати і оцінювати стан духовної, психічної та фізичної складових здоров'я.

На стан духовного здоров'я в значній мірі впливають позитивні та негативні фактори.

До факторів позитивного впливу можна віднести:

- наявність чітко визначеної мети життя, до якої прагне людина;
- формування менталітету, спрямованого на здоров'я;
- рівень культури — загальної, моральної, духовної;
- соціально корисна діяльність, високий рівень професіоналізму;
- задоволеність життям (відчуття щастя і благополуччя).

Серед негативних факторів впливу на духовне здоров'я слід відзначити:

- відсутність або неясність розуміння сенсу життя;
- надання пріоритетного значення в житті матеріальним благам, речам, кар'єрі;

- відсутність культури здоров'я;
- соціальна ізоляція, тобто відсутність соціальної підтримки;
- недоліки в організації служби валеологічної діагностики дітей, молоді та дорослих, зокрема недостатня оснащеність її сучасним інструментарієм, методами оцінки стану духовного здоров'я.

Оцінка якості духовного здоров'я передбачає використання засобів і методів його діагностики, а також вивчення оптимальних норм реакції на вплив навколишнього середовища, які постійно змінюються.

Розглядаючи проблему діагностики показників духовного розвитку особистості, слід підкреслити, що більш за все вони корелюють з рівнем духовного потенціалу, що є відображенням ступеня самоорганізації людини, рівня її свідомості, спрямованості на загальнолюдські духовні ідеали і цінності.

Значний внесок у розвиток духовного потенціалу учнів вніс доктор психологічних наук, професор Е. О. Помиткін. Саме ним вперше в Україні було розроблено навчально-методичний посібник з діагностики досліджень духовного розвитку школярів в процесі навчання [10].

Подальші наукові пошуки Е. О. Помиткіна були присвячені вивченню психології духовного розвитку особистості [9].

В даний час видатний український педагог ставить питання про потребу зміни змістовних орієнтирів освітнього процесу з акцентом на збереження здоров'я і психофізичних реакцій організму. Узагальнення існуючих наукових позицій свідчить, що в даний час є два основні підходи до визначення духовності — змістовний і функціональний.

Свідомість, ідеали, смисли, цінності		Інтелект, мислення		Емоції і почуття		Тіло
Впорядковані / дифузні, духовні / бездуховні	→	Саногенне / патогенне	→	Позитивні (натхнення) / негативні (вина, страх і т. п.)	→	Енергійність / втома, хвороба

Рис. 1

Таким чином, резонанс є не тільки формотворчим явищем, але і дійсним засобом корекції цієї форми — засобом відновлення природної вібрації організму і його гармонії.

Ця особливість функціональної психічної дихотомії суспільства повторює структуру глобальної інформаційної сфери, де два світи (лівий і правий) вкладені один в один, і наявність цих чітко визначених протилежностей призводить до коливальних (а на певних етапах і драматичних) процесів в реальному житті.

Протилежностям властиво перетікати одна в одну, тобто, по черзі домінувати.

Духовність — це робота інтуїції і логіки — «антиматеріальних» психічних функцій. Тому можна з упевненістю сказати, що початок третього тисячоліття знаменує настання періоду розквіту духовності і знань. У найближчі роки попит на людей науки і мистецтва буде підвищуватися.

Відповідно до змістовного підходу духовність пов'язують з такими сенсоутворюючими категоріями, як Краса, Доброта, Істина (за Платоном) або Віра, Надія, Любов, Покаяння (в Християнському релігійному контексті). Спрямованість на Красу передбачає естетичне світосприйняття особистості, самовдосконалення і вдосконалення світу; спрямованість на Доброту — гуманістичне світосприйняття, самовдосконалення і вдосконалення світу; спрямованість на Істину — пізнання, самопізнання і просвітництво. Протилежністю духовності є бездуховність, яка характеризується Нерозсудливістю, Злом (нанесенням шкоди собі та іншим), Неправдою (несправедливістю, викривленням дійсності).

Відносно функціонального підходу — духовність характеризується ієрархічною доміантою розвитку вищих психічних функцій людини. До цих функцій, на думку Л. С. Виготського, І. Д. Беха відносять свідомість, самосвідомість, вольову саморегуляцію, досконалість особистості.

Низький рівень розвитку духовності пов'язаний з при-

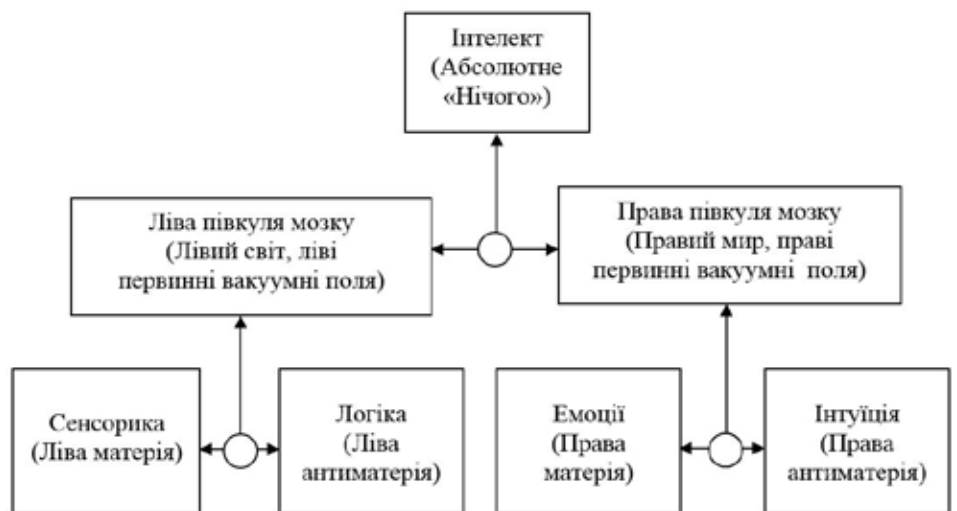

Рис. 2 Дихотомічна сила інтелекту

мітивізмом, обумовленістю поведінки первинними інстинктами самозбереження і продовження роду. Наведені підходи повинні бути об'єднані в визначенні і розумінні духовності як найбільш важливої людської характеристики.

З огляду на змістовний і функціональний підходи, духовність визначається як специфічна людська якість, яка характеризується усвідомленням єдності Буття і обумовлює прагнення особистості до вдосконалення внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує її до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра, Істини.

В результаті теоретичного аналізу та узагальнення даних з даної проблеми встановлено, що духовний потенціал характеризує вищий ступінь людської самоорганізації, яка визначається високим рівнем свідомості, самосвідомості і вольової саморегуляції особистості, обумовлює свідому стійкість, рішучість, непохитність, відданість власним покликанням, життєвій місії, відрізняється спрямованістю особистості на вищі духовні ідеали, смисли, цінності (особливо естетичні, гуманістичні, екологічні, валеологічні, пізнавальні), самовдосконалення і самоорганізацію.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що розвиток духовного потенціалу дітей і молоді є завданням державного значення, а ставлення держави до його виконання є показником суспільного прогресу.

Значний вклад у розвиток духовного потенціалу учнів у навчальному процесі внесли дослідження проф. д.п.н. Бойчука Ю. Д. [2]. Ним розглянуто зв'язок між станом духовності школярів і структурними компонентами формування духовного здоров'я у навчально-виховному процесі [Рис. 4, Рис. 5].

Забезпечення духовного здоров'я особистості та формування її здатності до самоактуалізації мають багато точок перетину в освітній діяльності. Передусім мова йде про формування в особистості цілого комплексу якостей та здібностей, які, будучи спрямовані на її саморозвиток, одночасно є і механізмами забезпечення духовного здоров'я. Серед таких якостей насамперед слід указати на розвиток потреби та здатності особистості до усвідомленого самопізнання, спрямованість до самоідентифікації, діяльність у напрямі саморозвитку та розкриття власних здібностей, формування мотивації до особистісної саморегуляції, на забезпечення освітніми впливами здатності особистості до саморозвитку та самоактуалізації впродовж усього свого життя [2, 10].

Структурна і функціональна організація духовного потенціалу

За рекомендаціями професора Е. О. Помиткіна при вивченні духовного потенціалу слід відстежувати принципи його духовно-особистісної інтеграції, які використовуються для діагностики розвитку духовного потенціалу людини і які є проявом його особистісного зростання:

- Принцип ієрархічності.
- Принцип ціннісно-сислової орієнтації.
- Принцип вищої доцільності.
- Принцип цілісності.
- Принцип свідомої взаємодії.
- Принцип розвитку свідомості.
- Принцип свободи волевиявлення.
- Принцип детермінованості зовнішнього і внутрішнього.

У функціональному вимірі діагностика духовного потенціалу повинна бути спрямована на: 1) дослідження його кількісних характеристик (рівень розвитку); 2) виявлення рівня свідомості і ціннісних орієнтацій особистості; 3) виявлення рівня відповідальності як ознаки волі і духовної самосвідомості; 4) дослідження духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансцендентності, усвідомлення, буття (буттєвої) єдності; 5) визначення рівня актуалізованості мотивів духовного розвитку.

Рис. 3 Змістовно-функціональний склад категорії духовності

Рис. 4. Духовне здоров'я особистості

У змістовному вимірі необхідно з'ясувати якісні ознаки розвитку духовного потенціалу особистості:

1. Наявність і усвідомлення духовних ідеалів.
2. Наявність і значимість духовних смислів.
3. Ціннісну орієнтацію, важливість духовних цінностей (естетичних, гуманістичних, екологічних, валеологічних, пізнання і самопізнання, духовного самовдосконалення та самореалізації) в загальній системі цінностей особистості.
4. Спрямованість мислення на вищі духовні категорії, осмислення життєвих сенсів, свого призначення і життєвого шляху.
5. Переважна більшість вищих позитивних емоційно-чуттєвих станів особистості.

Отримана діагностика як у функціональному, так і в змістовному вимірі свідчить про наявність і актуалізованість духовного потенціалу особистості. Крім цього, діагностика повинна бути спрямована на виявлення:

1. Особливостей прояви духовного потенціалу особистості в спілкуванні.
2. Духовної спрямованості поведінки особистості в умовах колективу.
3. Особливостей прояву духовного потенціалу особистості в діяльності і в життєтворчості.

Всі діагностичні підходи повинні здійснюватися в рамках етичних норм. Духовні потреби дитини є індикатором, який свідчить про її духовний потенціал, з іншого боку — це камертон, який задає тональність особистісного розвитку в руслі Краси, Добра, Істини, Любові.

Рис. 5 Структурні компоненти духовного здоров'я

Духовність особистості Емоції і почуття особистості високої духовності

Відповідно до сучасних уявлень про структурну організацію людини, її духовний потенціал визначається гармонічною взаємодією духу, душі і тіла, а точніше станом (активністю) її тонких тіл: астрального, ментального, каузального, будхіального і атманічного. [9] Фактично це світ взаємодії емоцій, почуттів і думок. Цими питаннями цікавилися як стародавні мислителі (Геракліт, Марк Аврелій, Платон, Піфагор та інші), так і сучасні філософи, педагоги (Джеймс, В. П. Зінченко, І. А. Зязюн, В. А. Татенко та інші). Вперше ми стикаємося з керуванням емоціями і почуттями у Патанджалі, який вважав, що людина повинна культивувати три основних емоційних стани: радість, співчуття і доброзичливість. Їх підтримка в собі є найбільш сприятливим для розвитку духовного потенціалу людини і виконання нею своєї духовної місії. [10]

Таку ж точку зору розвивав Марк Аврелій: «В одному шукай радість і заспокоєння, щоб від одної загальнокорисної справи переходити до іншої».

Ісус Христос своїм послідовникам радив постійно підтримувати свій позитивний стан. У стародавній філософській літературі є багато порад щодо управління своїми емоціями. Емоції служили одним з головних механізмів внутрішньої регуляції. Почуття є вищим продуктом розвитку емоцій.

Емоції людини можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими. Конфлікт між ними є причиною неврозів.

За впливом на сприйняття емоції діляться на позитивні і негативні. За впливом на організм їх класифікують на: стенічні, які підвищують активність, енергію, дихання, сприяють оздоровленню, а також астеничні, які пригнічують людину.

За якістю (модальністю) емоції розрізняються по інтенсивності, тривалості, глибині, складності, функціям, спрямованості, будові. Як правило, спочатку у людини з'являється короткочасна емоція, далі вона може посилитися і перетворитися в настрій, а з часом — в глибинні почуття.

Згідно хвильової організації енергоінформаційної структури людини емоції можуть виникати на різних рівнях психічної складової, тобто на астральному, ментальному і навіть на каузальному (причинному) рівнях. Залежно від тривалості дії емоції можуть сприяти порушенню функціонального стану організму і приводити до виникнення захворювань або зриву адаптаційно-приспосувальних можливостей організму.

Розглядаючи особливості емоційно-чуттєвої сфери людини з високим духовним потенціалом, проф. Е. А. Помигін скористався духовно-особистісним підходом, ґрунтуючись на функціональному і змістовному вимірі.

Так, оскільки в змістовному вимірі основними смислоутворюючими категоріями духовного розвитку є краса, доброта, істина і любов, виділимо з емоційно-чуттєвих станів людини ті, які свідчать про актуалізацію духовного потенціалу особистості або неактуалізації. В якості позитивних естетичних емоцій і почуттів можна віднести ті, які пов'язані зі сприйняттям краси, співзвучності, гармонійності, досконалості.

Табл. 1

Емоційно-чуттєві стани особистості

Позитивні		Негативні	
Благоговіння	Можливість	Смак	Дисгармонія
Велич	Гармонія	Співзвуччя	Дисонанс
Досконалість	Натхнення	Такт	Низкість
Захоплення	Обожнювання		Потворність
Краса	Окрилення		Страждання
Насолода	Святковість		Цинізм
Сприйняття	Урочистість		Упередження

До гуманістичних моральних емоцій і почуттів відносяться такі, які пов'язані з совістю, піднесеністю або приниженням особистості.

Табл. 2

Морально-гуманістичні емоційно-чуттєві стани особистості

Позитивні		Негативні	
Подяка	Обожнювання	Безжалісність	Нехтування
Великодушність	Патріотизм	Байдужість	Презирство
Відданість	Підтримка	Жорстокість	Приниження
Гідність	Привітність	Заздрість	Вина
Добротичливість	Слава	Поверховість	Сором
Доброта	Смирнення	Неповага	Упередження
Єдність	Співчуття	Лукавство	Холодність
Жалість	Справедливість	Неприятність	
Милосердя	Умиротворення		
Невинність	Честь		
Зобов'язання			

Табл. 3

Інтелектуальні емоційно-чуттєві стани особистості

Позитивні		Негативні	
Впевненість	Осяяння	Анатомія	Розгубленість
Гумор	Передчуття	Байдужість	Сарказм
Зацікавленість	Подив	Відчай	Смуток
Подив	Прозріння	Збентеження	Хвилювання
Зосередженість	Просвітлення	Невпевненість	Сумнів
Ентузіазм	Сконцентрованість	Неповага	Підозрілість
Інсайт	Інтерес	Туга	Розчарування

Резонанс, створений позитивними емоційно-чуттєвими станами, може привести до виникнення трансперсональних переживань, які проявляються станом розчинення, всеєдності, почуття любові, покори.

До вищих духовних переживань відносяться почуття пробудження, просвітлення. Таким чином, в змістовному вимірі особистість з високим духовним потенціалом переживає як звичайні людські почуття і емоції, так і специфічні трансперсональні стани. Що стосується функціонального виміру, особистість з високим рівнем духовності відрізняється не тільки широким спектром позитивних емоцій, а й емоційною стійкістю, яка досягається постійною вольовою практикою [9].

Інтелект і мотивація особистості з високим рівнем духовності

Згідно з існуючими зараз уявленнями, стан внутрішнього світу людини в значній мірі визначається особливостями інтелектуальної активності особистості, мотивами і потребами, які цю активність викликають. У сучасних психологічних концепціях інтелект розглядається як стійка структура розумових здібностей індивіда, система розумових операцій, серед яких — сприйняття, увага, мислення, пам'ять, уявлення. Високий потенціал духовності особистості накладає відбиток на всі наведені інтелектуальні процеси. Безумовно, преважує у них інтерес до духовних знань, накопичених людством.

Особистості з високим духовним потенціалом характеризуються прагненням до самовдосконалення, духовної самореалізації та загальної доброти, що дає їм мисленню особливої стратегічності і орієнтації на людство [9].

Емоційна врівноваженість таких людей визначається філософським світосприйняттям, здатністю особистості пам'ятати про Добро і ігнорувати Зло. Особливу відповідальність особистості з високим рівнем духовності несуть думки з переважаючим генеруванням позитивних образів (Краса, Добро, Істина, Любов).

Домінантність духовних потреб обумовлює спрямованість мислення на пошук духовно-значимої інформації, способів самопізнання і можливостей самовдосконалення, реалізації духовного потенціалу, побудови життєвого шляху на основі Краси, Доброти, Істини, Любові.

Аналіз змісту вищих духовних законів різних часів і народів показує їх приблизну однотипність. Як приклад хочеться привести настанову князя Київської Русі Володимира Мономаха, в якій він викладає уявлення про вдосконалення людини наступним чином:

«Стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе.»

Укріплюй тіло і душу, просвітлюй розум.

Будь завтра кращим, ніж ти є сьогодні. Чи не дозволяй сильним принижувати слабких.

Не залишай хворих, не забувай про бідних.

Не май гордині ні в розумі, ні в серці.

Пізнавши все хороше, пам'ятай, а чого не знаєш — тому вчись.

Живи для Батьківщини і люби людство».

Відповідно до принципів духовно-особистісного підходу, а конкретніше, принципів духовно-особистісної інтеграції, психологічні механізми розвитку духовності повинні забезпечувати духовне зростання особистості, оволодіння нею більш складними формами поведінки і діяльності. А. Адлер основним механізмом розвитку людини вважав боротьбу за вдосконалення, прагнення до реалізації життєвої мети щодо духовних ідеалів [9].

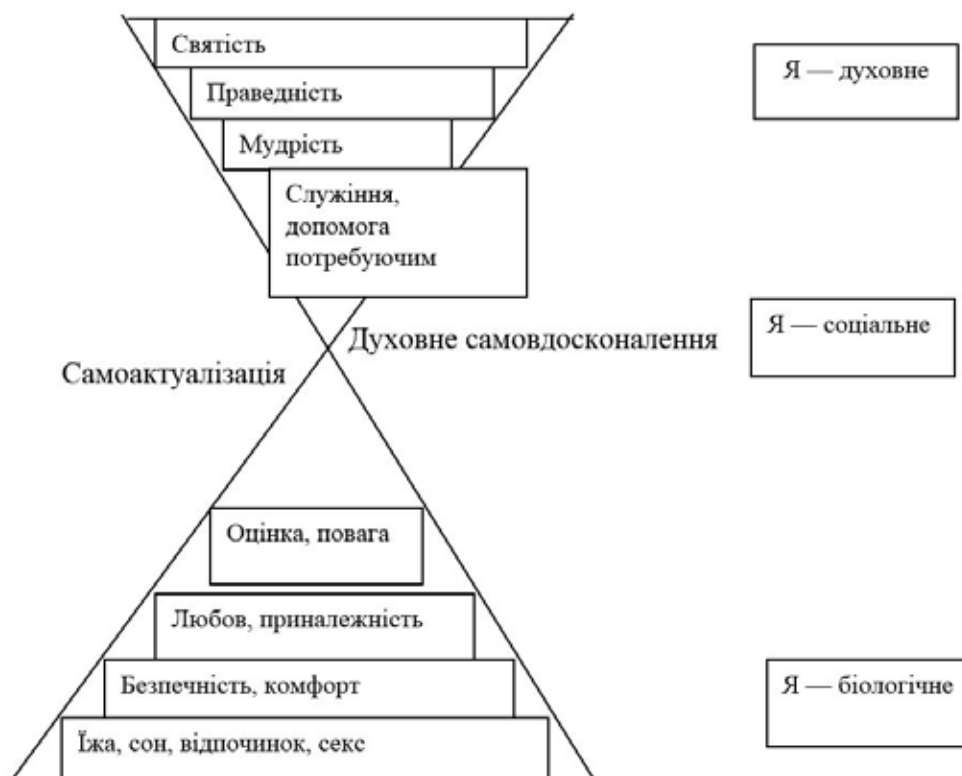

Рис. 6 Мотивація духовного розвитку особистості, побудована на основі піраміди потреб по А. Маслоу

Ці питання висвітлені в роботах психологів В. Г. Алексєєва, О. І. Зотова, М. І. Бобнева, Є. П. Кознова, В. Г. Панок і багатьох інших [9]. З цього приводу академік І. Д. Бех зазначав, що «у виховній практиці використовуються механізми успадкування, ідентифікації, емоційного зараження, свідомості, самосвідомості і вольового зусилля [10].

У сучасній науці поняття ідентифікація розглядається в трьох площинах. По-перше, процес об'єднання себе з іншим індивідом на основі встановленого емоційного зв'язку. По-друге, бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе, привласнення йому власних рис, почуттів і бажань. По-третє, це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді занурення індивідом себе в поле, простір, обставини іншої людини, що призводить до засвоєння його особистого сенсу.

Ідентифікація як психологічний механізм має важливе значення при формуванні у дитини стійкості до спокусу і розвитку совісті [10]. У соціальній психології ідентифікація розглядається як найбільш важливий механізм соціалізації, що знаходить вияв у прийнятті індивідом соціальної ролі при входженні в групу і усвідомленні ним групової приналежності.

Кінцевим результатом процесу ідентифікації є придбання певної ідентичності. Вона може бути як ідеальною, так і негативною. Найчастіше розглядається розподіл ідентичності на біологічну, соціальну та духовну.

На рис. 7 представлені етапи біологічної, соціальної і духовної ідентичності особистості.

Завдяки ідентифікації з іншими відбувається децентрація, яка може трансформуватися в самоідентифікацію особистості з вищою природою.

Духовна самоідентифікація людини — це результат його еволюційно-історичного шляху від біологічного до соціального, від соціального — до духовного «Я». На вищих етапах духовної самоідентифікації відбувається усвідомлення «єдності з Першоджерелом, яке називається природою або Богом» — вважає Т. І. Пашукова.

Серед інших механізмів особистісного зростання привертає увагу психологічний механізм децентрації, під яким розуміють подолання егоцентризму особистості. Цей процес супроводжується зміною точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіставлення та інтеграції її з відмінною. Формування навичок децентрації лежить в основі здатності суб'єкта до прийняття іншої людини. Цей процес пов'язаний з рівнем розвитку когнітивної емпатії і визначає ефективність комунікативної взаємодії.

Таким чином, егоцентризм, який характеризується ізолюваністю (споживання, самості) через децентрацію набуває любов, служіння, відданість.

Таким чином, егоцентризм, який характеризується ізолюваністю (споживання, самості) через децентрацію набуває любов, служіння, відданість.

І. Д. Бех зазначає: «У методичному плані педагог, який працює над подоланням духовної безпечності вихованця, повинен перш за все розхитати сформовану у нього ціннісну структуру егоцентричного спрямування... Поступово педагог домагається переорієнтації мислення вихованця... Таке саногенне мислення корисно тим, що воно нейтралізує прояв почуттів, які не сприяють морально-духовному зростанню особистості і культивує вищі духовні переживання.

Під рефлексією розуміють здатність звертати увагу на свій внутрішній світ, міркувати над своїм психічним станом, піднятися над своїм буттям.

Психологічна рефлексія пов'язана з осмисленням людиною себе як цілісної особистості, яка сама реалізує і розвиває свою індивідуальність.

Духовна рефлексія забезпечує пошук і знаходження відповідей на головні питання: «Хто Я?», «Що роблю в цьому світі?», «Чи існують межі духовних можливостей?».

Осмисленість дозволяє особистості проаналізувати події власного життя, свого шляху і інтегрувати особистісні придбання в цінний духовний досвід.

Рис. 7. Етапи біологічної, соціальної і духовної ідентифікації особистості

Прагнення до ідеального, досконалого є наслідком актуалізації, механізму трансценденції.

Поняття трансцендентної педагогіки все активніше входить в сучасну педагогіку.

Ю. П. Азаров, автор книг «Трансцендентна педагогіка» та «Основи трансцендентальної педагогіки» пише: «У філософії, гуманітарних науках, в культурі найвищим є духовне, або універсальне, що позначається категоріями «трансцендентне» і «трансцендентальне» [10]. Це ідеал виховання і освіти, який досягається за допомогою педагогічного мистецтва.

У той же час трансцендентальна визначає ступені приближення до ідеалів навчально-пізнавальної діяльності, до ідеалів становлення творчої, духовно-правової особистості, як педагога, так і учня [3].

Метою трансцендентальної педагогіки є стимулювання духовно-творчих процесів, які в силу ірраціональності неможливо охопити логічними методами (свідомістю, мисленням, логікою). «Такі найбільш важливі явища, як осяяння, інтуїція, творчий порив, життєлюбність і людинолюбство, любов до своїх потенційних можливостей, до людей, любов до Батьківщини до рідного краю, часто буває не підвладна розуму, а усвідомлюються тільки в надрах ірраціональних глибин» [3].

Таким чином, механізм трансценденції здійснює перехід сфери реального через осяяння, інтуїцію, творчість, життєлюбність, людинолюбство в сферу ідеального.

На думку С. Л. Франка саме усвідомлення буттєвої єдності забезпечує зв'язок між різними поколіннями людства.

«Всеєдність людського життя, в силу якого будь-яке «Я» вкорінене в «Ми», живе і розвивається тільки в його лоні, має часовий вимір, в якому воно є надчасовим. Суспільство як духовна єдність, ніколи не поміщається в мить теперішній, в сьогоднішній день: воно існує тільки тоді, коли в ньому будь-який момент живе його минуле; його «сьогодні» є тільки зв'язок між його «вчора» і «завтра».

Таким чином, основними механізмами актуалізації духовного потенціалу особистості є: ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція і усвідомлення буттєвої єдності [9].

Сам же духовний потенціал характеризує вищий ступінь людської самоорганізації, яка визначається високим рівнем свідомості, самосвідомості, волевої саморегуляції особистості, формує свідому стійкість, непохитність, рішучість, відданість власним покликанням, життєвій місії, визначається спрямованістю особистості на вищі духовні ідеали, смисли і цінності, а саме: естетичні, гуманістичні, екологічні, валеологічні, пізнавальні, самовдосконалення та самореалізацію [10].

Духовний потенціал особистості не є величиною постійною, так як в функціональному вимірі свідомість, самосвідомість і воля особистості знаходяться в постійному розвитку. У змістовному вимірі

Рис. 8. Психологічні методи актуалізації духовного потенціалу особистості

Рис. 9. Структурна організація духовного потенціалу особистості [9]

духовність може змінювати свої ідеали, цінності, смисли, так як наукові відкриття збагачують духовний досвід особистості, сприяють його подальшому розвитку.

Актуалізація духовності є перехід від потенційного, неусвідомленого — до активного, проявленого в особистісних потребах і усвідомленого. Духовні потреби не виникають від народження. З віком все більшої активності набувають інтелектуальні процеси — сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уявлення. Задоволення базових психологічних потреб тягне за собою виникнення потреб соціальних — в любові, повазі, оцінці, самореалізації. Мислення і емоції відносяться до пошуку нових можливостей саморозкриття і реалізації в соціумі.

Активність інтелектуальних і емоційних процесів особистості становить основу для формування вищих психічних функцій — свідомості, самосвідомості, волі, які є проекцією її духовного «Я».

Під впливом духовної мотивації відбувається актуалізація механізмів розвитку духовного потенціалу особистості через механізми ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції, усвідомлення буттєвої єдності. Актуалізація психічних механізмів духовного розвитку призводить до активності вищих функцій особистості, духовного «Я», упорядкування (узгодження ідеалів, смислів, цінностей).

Основні смисли духовного порядку пов'язані з найбільш важливими проблемами людського буття, в тому числі з його призначенням, свободою, відповідальністю, самовдосконаленням і духовною самореалізацією.

Таким чином, духовний розвиток — це процес свідомого самовдосконалення особистості в руслі Краси, Доброти та Істини, гармонізації поведінки і способу життя, збагачення духовних придбань людства результатами власної діяльності.

Духовний потенціал накладає відбиток на всі підструктури особистості, яка потенційно виступає регулятором високодуховної діяльності та поведінки людини.

Література

1. Баевский Р. М., Иванов Г. Г. Методические рекомендации по анализу variability сердечного ритма при использовании различных кардиологических систем. М., 2001. 53 с.
2. Бойчук Ю. Д., Науменко Н. В. Духовне здоров'я: науковий аналіз поняття // Загальна теорія здоров'я та здоров'я-збереження: колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. Харків : Вид. Рожко С. Г., 2017. С. 16–26.
3. Гончаренко М.С. Валеопедагогические основы духовности: учебное пособие. Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2007. 400 с.
4. Діагностичні підходи до визначення стану духовного і морального здоров'я особистості : навчальний посібник для проведення практичних занять / М. С. Гончаренко, Т. М. Куйдіна, Е. Т. Карачинська, В. Є. Новікова. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 157 с.
5. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження: колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. Харків: Вид. Рожко С. Г., 2017. 488 с.
6. Зязюн І. А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. Тovaжиянського, О. Г. Романовського. НТУ «ХПІ». Х., 2003. 4.1 (5). С. 32–42
7. Навчально-виховний комплекс «Потенціал»: здоров'язбереження через партнерство : науково-методичний посібник / упоряд. А. П. Малишевська, С. П. Зубик; за наук. ред. С. В. Кириленко. Київ–Чернівці : Буряк, 2018. 444 с.
8. Некрасова М. А. Стан здоров'я учнів Оболонського району м. Києва у цифрах і фактах. С. 112–118.
9. Помиткін Е. О. Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток : посібник. Київ: «Внутрішній світ», 2015. 144 с.
10. Помиткін Е. О. Збереження здоров'я та розвиток духовного потенціалу учнівської молоді як змістовні орієнтири освітнього процесу // Валеологія: сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку : мат. XV Міжнар. наук.-практ. конференції. Харків, 2017. С. 63–67
11. Сенека Л. Философские трактаты. СПб. : Алетейя, 2001. 399 с.
12. Смирнов К. Ю., Смирнов Ю. А. Разработка и исследование методов математического моделирования и анализа биоэлектрических сигналов. СПб., 2001. 43 с.
13. Уолт Р. Основания духовности. М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 320 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
15. Ханова Ажа. Феномен благодарности. URL: <http://www.cloudwatcher.ru/analvtics/5/view/3Q/>.